

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ МАГІЇ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано причини термінологічних складнощів стосовно терміна «магія» і запропоновано шляхи їх подолання.

Ключові слова: масова культура, культура, магія, концептуальний та термінологічний аналіз, дефініції, підходи, семантика.

Проанализированы причины терминологических трудностей относительно термина «магия» и предложены пути их преодоления.

Ключевые слова: массовая культура, культура, магия, концептуальный и терминологический анализ, дефиниции, подходы, семантика.

The reasons of terminological difficulties concerning the term «magic» are analyzed. The ways of overcoming them are suggested.

Key words: mass culture, culture, magic, conceptual and terminological analysis, definitions, approaches, semantic meaning.

Актуальність дослідження магії в сучасній культурі зумовлена інтеграцією означеної тематики в масову культуру (що особливо помітно на прикладі преси, телебачення, кінематографа, Інтернету) та посиленням інтересом до неї. Незважаючи на те, що деякі дослідники говорять про тенденції до певної реставрації модернових ознак світогляду — через утомленість від дезорієнтуючого постмодерну, можна погодитися з тими вченими, що констатують прогресуюче зростання ролі архаїчних ознак у сучасній культурі, настання епохи своєрідної неоархаїки і зростання ролі магічного [3, с. 221].

Незважаючи на певний досвід, набутий під час дослідження магії (класичні наукові дослідження з систематизації матеріалу та виявлення сутності магії започаткували з другої половини ХІХ ст. представники англійської антропологічної школи Є. Б. Тайлор і Дж. Фрезер), у цьому питанні ще надто багато «білих плям», а помилок і недоробок можливо більше, ніж здобутків. Через надто велику розмитість поняття «магія» для науковця актуальними залишаються такі завдання: 1) уточнити смислові межі терміна «магія»; 2) надати універсальне визначення магії; 3) уточнити визначення термінів, пов'язаних з магією. Саме вирішення перших двох завдань є метою статті.

Більшість визначень терміна «магія» при детальному аналізі виявляються неадекватними, оскільки не розкривають суті означеного феномену. Спроби надати універсальне визначення викликають багато труднощів, зумовлених як суб'єктивними, так і об'єктивними факторами. По-перше, це специфічний гносеологічний (неможливість наукової верифікації реальності цього феномену) і сумнівний аксіологічний статус магії. Так, визначення сутності магії та її інтерпрета-

ція як культурного феномену значною мірою є питанням особистого світогляду: припущення можливої ефективності магії — чи її заперечення. Отже, позиція науковців часто виявляється упередженою (в першу чергу це спадщина ідеології СРСР, християнські установки, позитивістська позиція — які часом парадоксальним чином поєднуються у свідомості одного дослідника). Наслідками цього є необґрунтована зневага до магії як до об'єкта наукового дослідження та безрефлексивне клеймування феномену словами-стигмами «забобон», «пережиток» тощо.

Недостатня розробленість термінологічного апарату є суттєвою перешкодою в формулюванні вдалої дефініції терміна «магія», синонімами якої або історично-локальними варіантами в українській та російській мовах є десятки слів, що свідчить про традиційну значущість цього культурного феномену. Це стародавнє явище має багато різних за формою (але спільних по суті) історично пов'язаних значень: чаклунство, чарівництво, чародійство, відовство, відьомство, ворожба, волхвування, віщування, знахарство, шаманізм, окультизм, магізм, магіка, та. ін.), які в подальшому пропонуємо називати узагальнюючим «магія». Науковці неодностайні в інтерпретації зв'язків між вищезазначеними термінами, зокрема за вектором спільне/окреме: так, на нашу думку, необґрунтовано відокремлювати від магії шаманізм, який є одним з різновидів магічних практик, проте, в літературі він часто класифікується як «релігія» і протиставляється магії, а також «окультизм» (інший приклад історично-локального варіанта магічного світобачення).

Часто вищезазначені слова як у загальній, так і в спеціальній літературі є одночасно і майже абсолютними синонімами (наприклад, коли слово «чаклунство» — повний заміник слова «магія»), спорідненими, але відмінними явищами («чаклунство» як окрема галузь магії, часто — як «чорна магія»), і навіть антонімами: «чаклунство» як шарлатанство, різко протиставляється «справжній», «дієвій» магії (а «чаклунство» як щось «низьке» — «благородній» «магії»). Так, Еліфас Леві (1810 — 1875), відомий дослідник, тиоретик і практик магії, пише: «...ми маємо відрізнати магіста від чаклуна й адепта від шарлатана».[4].

Іншим виміром проблемності дослідження магії є те, що її образ у науці, філософії, релігії, містиці та ін. має суттєві відмінності, але ми погоджуємося з думкою вчених, які вважають, що специфіку магії як культурного феномену якнайповніше можна дослідити на основі комбінації різноманітних підходів і методів аналізу [2, с.137], та з тим, що доцільно вести пошуки такого визначення терміна «магія», яке б відповідало межах сенсу магії як у науці, філософії, релігії так і в буденному сенсі та в магічних і, додамо — паранаукових уявленнях [8, с.137]. Так, дослідник магії Марков М. А. вважає, що «термін «магія» має відповідати своєму образу в народі, передусім — на рівні буденної свідомості» [8, с.52]. На користь цього вчений наводить такі аргументи: 1) «...переважна частина населення не відмовиться від тих смислових меж, які існують у буденних уявленнях про нього, і тому

ввести новий науковий термін без урахування цієї обставини означає створити два терміни і два образи «магії» [8, с.52].; 2) «...феномен магії цікавить не лише і не стільки вчених, скільки далеко від науки більшість. І вони хочуть знати про феномен у тих смислових межах, які для них звичні»[8, с.52]; 3) «...буденні уявлення про феномен магії формувалися в суспільстві впродовж тисячоліть і будь-яка спроба трактування терміна без урахування цього факту неплідна» [8, с.52].

Під час визначення терміна «магія» доречно використовувати «подвійну оптику», тобто намагатися розглянути досліджуваний феномен як з наукової точки зору, так і з точки зору носіїв магічного світогляду: помилково ігнорувати не тільки буденні уявлення про магію, але і теорію магічного всесвіту та стійкі комплекси уявлень самих магів (тобто окультний підхід). Проте висловлювання, якими рясніє наукова література, свідчать про їх ігнорування, або через небажання науковців заглиблюватися в ці питання, або внаслідок незнання. Спроба надати визначення терміна «магія», яке б абсорбувало найхарактерніші ознаки магії, відображені в основних підходах (науковий, філософський, релігійний, буденний та окультний), не суперечить науковому підходу і має бути здійснена долученням у соціально-гносеологічні межі терміна вищезгаданих уявлень, зокрема сучасних, що виникли нещодавно [8, с. 52].

За деяким винятком, у словниках термін «магія» визначається через характеристики «чудодійне», «таємниче», що не пояснюють суть досліджуваного явища, хоча і надихають на її пошуки. Так, «чудодійне», за І. В. Далем, «...всьяке явище, яке ми не вміємо пояснити, за відомими нам законами природи» [14], а «таємниця» — «те, що приховується від інших, що відомо не всім; секрет», або «те, що ще не пізнано, не розгадане, не стало відомим або ще не доступно пізнанню» [13, с. 331]. Трапляються і випадки тавтології — наприклад, через використання виразів на кшталт «магія — це чарівне...», бо «чари» і є «магія».

Розглянемо типові стереотипи, що склалися щодо магії та міцно закарбувалися в її дефініціях, першим з яких буде:

1) Магія — завжди «символічна дія».

Одним із характерних прикладів визначення терміна «магія» є наведене в енциклопедичному словникові по культурології: «Магія — сукупність символічних дій і ритуалів із заклинаннями і обрядами» [15, с. 282]. У цьому визначенні правильно відзначено, що характерною ознакою магії є оперування символами. Але цю тезу теж не можна абсолютувати: такі різновиди магічних практик, як вольовий вплив на об'єкти та явища (медитація-візуалізація), або гносеологічний акт (ясновидіння, ясновслухання тощо), можуть здійснюватися і без оперування символами, через оперування образами (які є результатом реконструкції об'єкта у свідомості людини).

2) Магія — завжди «фізична дія».

Зрозуміло, що в дефініціях «магії», подібних до наведеної нами вище, мається на увазі саме фізична дія — ритуал (складна символічна поведінка, впорядкована система дій, зокрема вербальних), об-

ряд. Проте магічний акт може бути і ментальною дією: являти собою інтерпретацію символів (тлумачення сновидінь, прикмет, знамень — можливо й подумки, без вербального проговорення), або вольовий вплив на об'єкти та явища, або гносеологічний акт (ясновидіння, ясновслухання тощо).

3) Магія — це завжди «обряд, ритуал».

З першою нашою тезою пов'язана друга: всі наведені нами вище магічні акти можуть відбуватися без обрядів, ритуалів як ментальна дія.

Крім того, якщо «магія — сукупність символічних дій і ритуалів із заклинаннями і обрядами», то виявляється, що як магічне дійство можна розглядати також інші ритуали, як релігійні, так і ті, що втратили свій сакральний магічний статус і не вважаються такими в науковій традиції і в буденному сприйнятті. Наприклад, освячення в студенти, піонерська лінійка, святкування дня народження, перформанс, які відрізняються у визначенні, що розглядається нами, від магічного ритуалу наявністю слова «заклинання», як таке втім, з деякою натяжкою можна розглядати і піонерські речівки, святкові побажання, рекламні слогани тощо, оскільки точно визначити поняття «заклинання» також проблематично. Так, одне з поширених визначень розглядає заклинання як «побажання, яке має неодмінно виконатися» (Крушевський М. В.) [13].

Далі розглянемо деякі типи для визначень «магії» тези, що трапляються в інших поширених визначеннях магії.

4) Магія — це «специфічна здатність людини».

Видатний дослідник магії Б. Малиновський пише: «магія — це унікальна і специфічна сила, яка належить виключно людині...» [6, с.76]. Проте як у буденній свідомості, так і в релігійних та в магічних уявленнях здатність до магії приписується не лише і навіть не стільки людині (окремим є питання про те, наскільки маг — людина), але і тваринам, рослинам і навіть речам — носіям волі мага т. д.), тобто представникам фізичного світу, а також немовби об'єктивно існуючим духовним сутностям (ангели, духи, боги тощо). Причому останні відіграють в уявленнях про магію особливо важливу роль: так, і в релігійних, і в магічних уявленнях поширеною є ідея про те, що духи можуть навчати магії. Буденна свідомість, окрім вищезазначених об'єктів, приписує магічні здатності також інопланетянам.

5) Магія — спосіб впливу на «об'єкти навколишнього світу»[2].

Автори цього поширеного твердження не зважають на магічні практики, у яких маг одночасно постає суб'єктом і об'єктом своєї дії (діє на себе, свій суб'єктивний світ) через ритуал, медитацію-візуалізацію тощо.

6) Магія — це «дія або бездіяльність».

Згідно з Марковим Г. Є., магія — це «символічна дія або бездіяльність, спрямовані на досягнення певної мети надприродним шляхом» [7]. Під бездіяльністю Марков Г. Є. розуміє різноманітні табу: на їжу, сексуальне життя та ін. Проте навмисний акт утримання від певних дій, що характеризуються свідомою цілеспрямованістю, точніше вва-

жати дією. Так, наприклад, утримуючись від вимовляння певних слів у буденному житті, маг переводить їх у сферу сакрального, що наділяє їх особливою силою.

Інший випадок магічної «бездіяльності» можна уявити як розгортання магічних процесів у всесвіті вже без втручання мага, проте, в такому разі однаково має бути певна «точка запуску» магічних процесів, що неможлива без активності мага. Погляд на магію як на дію зафіксований у багатьох виразах: «пороблено», «приворожити» тощо. Тож визначення магії через таку характеристику, як «бездіяльність», є неточним.

7) Магія — це дія, яка передбачає «надприродні здібності».

Ми погоджуємося з думкою Маркова М. А. про те, що «для здійснення магічних обрядів у деяких трактуваннях чаклунства, знахарства, «червоної» магії та ін. людина взагалі не повинна мати «надприродних здібностей», а тим більше бути чаклуном або магом достатньо «сакральних» знань, заступництва трансцендентних сил або випадкових збігів» [8, с.16]. Так, нещодавно в Росії стався показовий інцидент: екстрасенси «викрили» фотографа, який по невіданню «наводив чаклування» (рос. порча) на дітей, підкладаючи для об'єму під фотографію в рамку відходи виробництва — браковані фото, зокрема похоронні (телепередача «Плохие приметы и суеверия», від 22.02.2011, канал «Україна»). «Невідання» фотографа не перешкодило йому відіграти роль випадкового «мага», дії якого, в уявленнях магів і, значною мірою, в буденній свідомості інтерпретувалися як «псування», шкода, завдана магічним чином.

8) Магія — це дія, виконана «надприродним чином».

Під категорією «надприродне» звичай мають на увазі те, що перебуває над фізичним світом і діє поза впливом законів природи, а також випадає з ланцюга причинних зв'язків і залежностей. На нашу думку, характеристика магічного через вираз «надприродне» дещо штучна і не відповідає традиційним (ані буденним, ані магічним) уявленням про всесвіт. Майже не релевантна вона також і для сучасних магічних та паранаукових уявлень.

Дослідник та практик магії Папіус (1865 — 1916) писав: «...сили, які застосовує маг, того ж порядку, як і всі інші сили Природи, і підкоряються тим же законам» [10, с. 9]. Зауважимо, що це, мабуть, найкрасномовніший вираз магістральної традиційної магічної парадигми всесвіту, в якому все взаємопов'язане і який, як вважається, складається із мікрокосму та макрокосму, що трактуються як природні явища. Практики осмислюють магію як технологію опанування прихованих природних сил, що використовуються в тих випадках, коли іншими засобами досягти бажаного ефекту неможливо. Отже, протипоставлення природне/надприродне стосовно суті магії багато в чому втрачає сенс.

Те ж саме стосується вислову: магія — це дія, виконана «без посередництва природних сил, тобто без використання об'єктивних каузальних зв'язків» [3, с. 221]: (у магічній та паранауковій парадигмі, як і в релігійній, кожна дія, зокрема стосовно метафізичного світу,

обов'язково має певні передбачувані наслідки, а кожна подія — свою причину). Навіть в очах її теоретиків і практиків магія не всемогутня (один з головних її законів — «не забажай неможливого») і здатна ефективно впливати в першу чергу на духовний світ, а вже потім, опосередковано, на світ чуттєво-матеріальний. Або вислову «магія — це дія, виконана без урахування природних засобів» [5, с. 325]: всі традиційні магичні практики відбуваються в певний час, відповідно до природних — календарних, астрономічних циклів (так, величезне значення мають астрологічні характеристики і фази місяця, день тижня тощо), а знаряддями магичних практик у першу чергу є саме «природні засоби». Вираз «не звертаючи уваги на природні засоби» може означати також хаотичність, проте, традиції магії застерігають від її хаотичного використання.

9) Стосовно виразу магія — це дія, виконана «через використання не їх [речей] об'єктивних властивостей» [11, с. 110], можна зазначити, що релігійний, магичний та паранауковий світогляди стверджують наявність деяких об'єктивних властивостей всесвіту та його елементів, що не можуть бути доведені офіційною наукою.

Отже, на нашу думку, бажано відмовитися від характеристик магії через категорію «надприродне», а вживати дещо вдаліший — вираз «трансцендентне» (от лат. *transcendens* — що виходить за межі), маючи на увазі те, що принципово недоступно дослідницькому пізнанню. Характеристики магії через «трансцендентне» доки ще поодинокі, але трапляються в науковій думці, зокрема в Маркова М. А. «...магія — будь-яка дія, спрямована на контакт зі світом трансцендентного» [8, с.137], у Н.В. Гриньової [1, с.206], «...магія — це «неординарні дії» (встановлюючи безпосередній зв'язок з трансцендентним)» і є, на нашу думку, адекватнішими.

10) Вважаємо, що необхідно відмовитися від таких безапеляційних характеристик магії, як «плід неучтва» або «ґрунтується на сліпій вірі», тому що такий погляд, притаманний сцієнтизму, ігнорує не тільки той факт, що в усі часи багато прихильників магичного світогляду були високоосвіченими людьми, але й те, що магичні уявлення знову набувають поширення в сучасному скептичному суспільстві, яке навряд чи можна назвати неосвіченим.

Проте вдалі, на нашу думку, спроби визначення терміна «магія» через характеристики, надані К. Медоузом: «Магія — це «технологія», яка застосовується з метою «впливати на невидимий світ, що управляє подіями світу видимого», і яка використовує «засоби, що не визнаються традиційною наукою» [9, с. 7].

Отже, в результаті аналізу численних визначень феномену магії — у першу чергу наукових, магичних і буденних — пропонуємо таку розроблену нами дефініцію: «Магія — це дія (фізична або ментальна), для якої характерне маніпулювання символами, об'єктами або образами об'єктів, що містить у собі: конструювання та інтерпретацію символів (тлумачення сновидінь, прикмет, знамень, а також ворожіння); вольовий вплив на об'єкти та явища об'єктивного

і суб'єктивного світу (медитація-візуалізація); або гносеологічний акт (ясновидіння, ясновслухання тощо).

Отже, термін «магія», на нашу думку, означає саме магичну практику та сукупність магичних технологій. Зрозуміло, будь-яка практика — результат відповідних уявлень, знань. Проте в контексті теорії, маючи на увазі комплекс уявлень, пов'язаних з магією, логічніше використовувати вирази «уявлення про магію», «теорія магії», «магічні знання», «магічні технології», а не «магія», в іншому разі межі терміна «магія» необґрунтовано розмиваються. Уточнення та розробка термінів, семантично пов'язаних з магією, потребують подальшого дослідження.

Список літератури

1. Гринёва Н. В. Смысловые горизонты тайнознания: проблемы интерпретации / Н. В. Гринёва // Практична філософія №2 — 2010 (№36). — С. 200—211.
2. Ермолина Ю. В. Магия как культурно-религиозный феномен : дис. канд. филос. наук 09.00.13. / Ю. В. Ермолина. — Орел, 2009. — 155 с.
3. Ионин Л. Г. Подступы к новой магической эпохе / Л. Г. Ионин // Постмодерн: новая магическая эпоха: Сб. статей / под ред. Л. Г. Ионин — Х. 2002. — С. 221—236.
4. Леви Э. Учение и ритуал высшей магии / Э. Леви Пер. А. Александрова / Dogme et Rituel de la haute Magie. Paris: Germer-Bailliere, 1856 Санкт-Петербург, 1910. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/levie01/index.htm>
5. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. В 3 т. Т. 2. / Ф. Любкер. — М. : «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. — 512 с.
6. Малиновский Б. Магия, наука и религия. / Б. Малиновский; пер. с англ. А. П. Хомик под ред. О. Ю. Артемовой. — М. : «Рефл-бук», 1998. — 304 с.
7. Марков Г. Е. Религиозные верования, предполагаемый генезис и история / Г. Е. Марков // Этножурнал [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.ethnonet.ru/lib/0503-02.html#_edn1
8. Марков М. А. Магия как бинарная система и её влияние на процесс формирования мировоззрения современного человека : дис. к-та филос. наук 09.00.13. / М. А. Марков. — Ростов-на-Дону, 2004. — 165с.
9. Медоуз К. Магия североамериканских индейцев / К. Медоуз; пер. с англ. — К. : София, 1997. — 288 с.
10. Папюс. Практическая магия / Папюс. — М. : Эксмо, 2007. — 816 с.
11. Радугин А. А. Культурология: учеб. пособие / А. А. Радугин. — М. : Издательство Alma mater, 2001. — 303 с.
12. Соколов Ю. Заговор // Литературная энциклопедия / Ю. Соколов, Р. Шор. В 11 т. Т. 4. — М. : Изд-во Ком. Акад., 1930. — С. 276—285.
13. Тайна // Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований. — 4-е изд., стер. — М. : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. — Т. 4. С —Я. — С. 331.
14. Толковый словарь живого великорусского языка Даля [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://vidahl.agava.ru>
15. Хоруженко К. М. Культурология: Энциклопедический словарь. / К. М. Хоруженко. — Ростов-на-Дону, Изд-во «Феникс», 1997. — 640 с.

Надійшла до редколегії 14.06.2011 р.